

Наталя Барабаш

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗОДЧИЙ АНТОН ІВАНОВИЧ КАРТАШЕВСЬКИЙ

Статтю присвячено життю та творчості чернігівського губерньського архітектора Антона Івановича Карташевського.

Історія архітектури - один із напрямів дослідження культурних рухів та трансформацій. У вивченні архітектурної спадщини України особливий інтерес становлять масштабна політика Російської імперії в галузі архітектурно-будівельної регламентації і діяльність відомчих архітекторів-чиновників наприкінці XVIII - у XIX століттях. Одним з перших і найбільш функціональних утворень цього періоду є інститут губерньських архітекторів, які на десятиліття ставали головними провідниками централізованої містобудівної політики у провінції.

«Талановитий зодчий» - так назвав свою статтю, присвячену чернігівському губерньському архітектору А. І. Карташевському, краєзнавець А. Карнабед у 1962 р. [1]. Пізніше про вклад Карташевського у розбудову Чернігова і Чернігівщини, а також Полтавщини побічно згадувалося у роботах А. Карнабеда, О. Морозова, С. Самійленка, В. Вечерського [2]. У сучасному біографічному довіднику В. Тимофійенка «Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть» вміщено окрему статтю, присвячену професійній діяльності Антона Івановича [3].

Зодчий як носій та транслятор певної культури через архітектурні форми виражає домінуючі у суспільстві світоглядні структури. Тому, перш ніж визначитися із доробком А. І. Карташевського, необхідно з'ясувати питання щодо набуття ним «культурного капіталу», який знайшов відображення у подальшій професійній діяльності. Також потрібно розібратися із рядом «загадок»: тих, які пов'язані з написанням прізвища архітектора (Карташевський/Кардашевський/Корташевський), а відповідно і з тими, що стосуються його походження.

Проблеми визначення правильності написання прізвища архітектора криються, можливо, в розбіжностях його написання у різні періоди життя та діяльності цієї постаті українського культурного руху кінця XVIII - початку XIX ст., а також у наукових розвідках, присвячених вивченню даного періоду. З іншого боку, припускаємо можливість помилки написання прізвища у споминах В. І. Ярославського [4]. До речі, на можливість цього вказує і помилка, що міститься у споминах Василя Івановича, у написанні прізвища полтавського губерньського архітектора Михайла Андрійовича Амвросимова¹ (автор споминів називає його Абросимовим) [5].

Спираючись на написання прізвища архітектора у спогадах В.І. Ярославського, дослідники, які вивчали діяльність культурно-просвітницького гуртка «Попівська академія», до кола репрезентантів включали Антона Івановича Кардашевського. В той же час у цих спогадах зазначено, що Антон Іванович Кардашевський став чернігівським губерньським архітектором (ці дані датовані приблизно 1802-1803 рр.) [6].

© Барабаш Наталя Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії.

Особисто архітектор підписував усі документи прізвищем Карташевський. У вищезгаданій статті чернігівського краєзнавця А. Карнабеда «Талановитий зодчий» зустрічаємо варіант написання прізвища «Корташевський», втім відзначаємо, що у пізніших розвідках краєзнавця використовується варіант «Карташевський». Окреслені варіанти написання прізвища роблять виявлення родової приналежності репрезентанта досить складною справою.

Одним із джерел до уточнення родової іменної формули (прізвища) розглядаємо довідникові видання. Згідно з енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрона, дізнаємося, що рід Карташевських є російським дворянським родом, який походить від польського вихідця Івана К., який виїхав у Малоросію і був протопопом у Полтаві. Його син Яким був військовим товаришем (1720 р.). Рід Карташевських внесено в I, II і III частини родовідної книги Оренбурзької, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній [7]. До речі, у Малоросійському гербовнику у коментарі до опису родового герба Карташевських вміщено інформацію щодо Захарія Івановича Карташевського - військового товариша і депутата в «Комиссию о сочинении проекта Нового Уложения (1767 г.)» [8]. Крім цього, у всіх російських довідникових виданнях того часу міститься інформація про найяскравіші постаті цього роду - батька і сина Карташевського Григорія Івановича (сенатора) та Миколу Григоровича (героя Севастополя, генерал-лейтенанта). Цікаво, що на одному із сучасних російських інтернет-сайтів Антон Іванович Карташевський зазначений як рідний брат Григорія Івановича Карташевського [9]. Доречно згадати також про існування трьох чернігівських гілок цього роду, інформація про які міститься у «Родословній книзі чернігівського дворянства» Г. Милорадовича. Представники цих гілок офіційно отримали право на дворянство у 50-60-х рр. XIX ст. і теоретично можуть бути близькими родичами Антона Карташевського [10].

Водночас не можна обминути увагою інший український слобожанський рід/гілка Карташевських, інформацію про який знаходимо в Енциклопедії прізвищ Харківської губернії [11]. Серед представників цього роду названі Іван Семенович та Яків Іванович Кардашевські. Іван Семенович (1780 р. н.) - штабс-капітан, який з 1793 р. перебував на службі у Катеринославському гренадерському полку та в апшеронському мушкетерському полку (у відставці з 1807 р.). З 1811 р. - засідатель Сумського земського суду, з 1814 р. - сумський повітовий виправник. Родовий маєток у с. Бездрик (152 десятини, 65 душ чоловічої статі). До речі, це село розташовувалось неподалік від маєтку О. О. Паліцина - Попівки.

Яків Іванович Кардашевський - поручик, з 1840 р. - засідатель від дворянства в Сумському повітовому суді, кавалер ордена «Св. Анни» ІУ ступеня.

Вищеописана ситуація дає змогу висунути декілька версій щодо родової приналежності Антона Івановича:

Версія перша - «динамічна». Вона полягає у можливих трансформаціях написання прізвища (Кардашевський / Карташевський). Серед можливих причин подібних змін відзначаємо такі:

- трансформація написання прізвища як відображення змін в етнічній самоідентифікації;
- трансформація як свідомий вибір - стратегія (наприклад, російськомовне прізвище як каталізатор професійної кар'єри; прізвище - як засіб отримання протекції тощо).

Версія друга - статична, витікає із можливості того, що обидва роди насправді є гілками одного роду. На користь цієї версії свідчать факти про наявність у тогочасній традиції прикладів відмінного написання прізвищ у різних гілках одного роду (приміром, Маркевичі-Марковичі).

Ми вже згадували про приналежність А.І. Карташевського до «Попівської академії» - культурно-просвітницького гуртка, ініціатором створення та ідейно-організаційним лідером якого був Олександр Олександрович Паліцин. Сучасний харківський дослідник Ігор Лосієвський називає «Попівську академію»

найзначнішим літературно-філософським об'єднанням «доуніверситетського» періоду в Україні. Він визначає серед літераторів, архітекторів та художників, які входили до цього гуртка, і А. І. Кардашевського. На думку автора, головною метою існування даного гуртка була просвітницька діяльність, прилучення членів «Попівської академії» до досягнень західноєвропейської літератури і культури [12].

На нашу думку, докладніше слід зупинитися на взаєминах між «учителем» (О. Паліциним) та «учнем» (А. Карташевським). Зі спогадів В. Ярославського ми знаємо, що О. О. Паліцин називав Антона Івановича колишнім «своим учеником». Ця номінація дозволяє не тільки визначити місце Карташевського в комунікативній мережі «Попівської академії», але й дозволяє визначити хронологічні межі існування цього інтелектуального утворення, які до сьогодні не мали чіткого окреслення. Скоріш за все, гурток починає оформлюватися у 1780-х рр., оскільки на 1799 р. Антон Іванович Карташевський вже займав посаду малоросійського губернського архітектора [13].

Можна стверджувати, що члени «Попівської академії» перебували під потужним інтелектуальним впливом свого «вчителя» О. О. Паліцина, він прищеплював «учням» естетику класицизму, що у другій половині XVIII століття органічно ввійшла у духовний світ освічених людей. Саме з нормативністю класицизму пов'язане уявлення про генія, як про результат знання і досвіду, поєднання теорії і практики. У своїй наставницькій діяльності «Попівський пустинник» послідовно проводив у життя цю ідею, а також указував «учням» на те, що в основу всіх мистецтв покладено захопленість природою і наслідування їй.

У нашому випадку на користь цього свідчить відсутність на сьогодні даних про отримання Карташевським спеціальної освітньої підготовки, лише у біографічному довіднику В. Тимофієнка «Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть» міститься інформація про співпрацю з М. А. Амвросимовим [14]. Скоріш за все, відношення до «Попівської академії» та можливість отримання протекції від О.О. Паліцина, який мав дружні стосунки з багатьма впливовими чиновниками та культурно-громадськими діячами Російської імперії (В. Н. Каразіним, В. В. Капністом, С. М. Глінкою, Г. Р. Шидловським, П. В. Завадовським та інш.), зробили можливим зайняття А. І. Карташевським посади губернського архітектора. А також вважаємо за потрібне відзначити, що пізніше «учні» О.О. Паліцина, в т. ч. і Антон Іванович, послідовно у своїй професійній діяльності всі роботи виконували згідно зі стильовими принципами ампіру (стиль пізнього класицизму).

Саме наприкінці XVIII - на початку XIX століття на Лівобережжі України, як і по всій Російській імперії, було розпочато активне кам'яне будівництво громадських будівель. Про активну роботу А.І. Карташевського на посадах голови креслярні Малоросійської губернії (приблизно з 1799 р.) і - Чернігівського губернського архітектора (з 1802 р.) найбільше дізнаємося з документів, що зберігаються у фонді Будівельної експедиції (з 1849 - Чернігівська губерньська будівельна і дорожня комісія) та інших фондах Державного архіву Чернігівської області.

За час роботи Антона Івановича у Чернігові були створені перші плани регулярної забудови міста (1803 р. та 1805 р.), згідно з якими розпланувалася його центральна частина. На місці Чернігівської фортеці, яка була ліквідована через втрату військового значення у 1799 р., розкопали вали, частково засипали рови і по їх трасі проклали бульвари. На Красній площі побудовано магістрат (згодом міська дума) і муровані торгові ряди, які були виконані у класицистичних архітектурних формах і створювали єдиний ансамбль. Магістрат був одноповерховий, прямокутний у плані будинок з ганком у вигляді колонної ротонди, що несла балкон та аркову ротонду другого ярусу, увінчану сферичною банею зі шпилем. У призматичну основу шпиля був вмонтований міський годинник [15]. Корпуси торгових рядів були видовженими, 1-2-поверховими, з

арками проїзду і чотириколонними портиками з трикутними фронтонами на головних осях, з аркадами й колонними галереями на головних фасадах. На жаль, ці архітектурні об'єкти було втрачено у 1930-1940-х рр., на сьогодні збереглися лише описи, креслення, а також старі листівки та світлини [16]. Крім цього, А. І. Карташевським було створено комплекс споруд «для мір і ваги» у центрі Олександрівської («для ярмарок») площі, а також кругла колонада навколо колодязя. З півночі від цієї просторої площі за планом 1803 р. передбачалося створення ансамблю із десяти одноповерхових мурованих будівель, розташованих трьома групами за класичною архітектурною традицією, «зведений приказ общественного призрения с садом» - багатопрофільного лікарняного містечка. Цей лікарняний комплекс, на думку чернігівського краєзнавця А. Карнабеда, був до початку ХХ століття головною домінантою найбільшою у Чернігові площею, а також прокладеною від неї Олександрівської вулиці [17]. У 1802 - 1806 рр. Антон Іванович проводить реконструкцію будинку архієпископа і пристосовує його для присутствених місць [18], керує будівельними роботами в архіві губернського правління (ремонт даху, переобладнання кімнат) [19]. У 1806 р. за сумлінну працю він отримує грошову допомогу на побудову власного будинку [20]. Протягом перебування на посаді губернського архітектора Карташевський виконує низку проектів по житловій забудові Чернігова, в т. ч. перебудовує будинок генерал-губернатора. Не обійшов своєю увагою Антон Іванович і культові споруди Чернігова. Він займався реставрацією давньоруської пам'ятки архітектури - П'ятницької церкви, яка була головною спорудою П'ятницького монастиря, а також за його проектом було побудовано круглу ротонду-дзвіницю біля цієї церкви (1807 - 1820 рр.). Скоріш за все, архітектор допомагав на початку ХІХ століття проводити капітальний ремонт будівель Єлецького монастиря. У 1818 р. А. І. Карташевським були зведені притвори при входах до Спасо-Преображенського собору [21].

Особливу увагу в цей період приділяли створенню поштової інфраструктури. Так, під керівництвом А. І. Карташевського будуються цегляні споруди для Чернігівської губернської поштової контори, а також поштові цегляні двори при станціях по всій губернії [22].

Спільно з М. А. Амвросимовим Карташевський розробляє проекти реконструкції повітових міст і містечок Чернігівщини і Полтавщини (1803 - 1805 рр.). Разом із помічниками (імена деяких значаться в архівних документах, а саме кам'яних справ майстри Франц Руска, Лукін) Антон Іванович створює присутственні місця, лікарні, магазини, торговельні ряди, військові казарми і лазарети у повітових містах. У 1805 році Антон Іванович особисто готував плани і кошториси на побудову повітових училищ у містах Стародуб, Новгород-Сіверський, Ніжин [23].

Завдяки роботам науковців і краєзнавців маємо описи деяких архітектурних об'єктів, побудованих або відреставрованих за проектами А.І. Карташевського у Ніжині. Так, завдяки дослідженням О. Морозова, знаємо про відбудову Антоном Івановичем Ніжинського магістрату на початку ХІХ століття. Дана будівля була створена за проектом відомого архітектора А. Квасова у 1770 - 1780 рр., однак пожежа 1798 р. завдала їй значної шкоди. Через важливість споруди її відновлюють за проектом Карташевського, його креслення фасаду та планів Ніжинського магістрату по сьогодні зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі [24]. Будинок магістрату був витягнутий, прямокутний у плані, симетричний за структурою, мав мезонін, увінчаний сферичною банею на восьмигранному підбаннику, на одній з граней якого був міський годинник. Мезонін мав балкон і велике «палладіанське» вікно в ніші. Головний вхід до магістрату по осі першого поверху був вирішений у вигляді триумфальної арки. Ця центральна будівля об'єднала комплекс торговельних рядів, спроектованих і побудованих А. І. Карташевським на початку ХІХ століття. На думку дослідників, таке поєднання функцій адміністративної будівлі і торгових лавок було характерним для доби

класицизму [25]. Торговельні ряди у Ніжині оперізували ріг вулиць Гоголівської і Московської, це були вузькі й довгі одноповерхові будівлі, які склалися з однакових крамниць, фасади їх були вирішені мотивом римської ордерної аркади з ризалітами на кінцях, акцентованими трикутними фронтонами. Всі приміщення мали муровані склепіння. Ніжинські дослідники зазначають, що частково цей комплекс було зруйновано у середині XIX століття (будівля магістрату), а торговельні ряди виконували свої функції аж до II Світової війни, на початку війни вони були спалені, а рештки будівель були розібрані у 1957-1958 рр. під час післявоєнної реконструкції міста. На думку С. Самойленка, Карташевський займався й проектом перебудови під присутственні місця будинку ніжинського грека Пелопонова [26]. Про участь Антона Івановича у добудові грецької Всіхсвятської церкви йдеться у розвідці О. Морозова [27].

У Новгороді-Сіверському Карташевський у 1821 р. прилучився до реставрації Спасо-Преображенського собору, який був побудований раніше за проектом Дж. Кваренгі.

Щодо споруд Карташевського на Полтавщині, то мистецтвознавці сьогодні припускають, що йому належить проект будинку магістрату і міської думи, побудований у стилі високого класицизму в центрі Кременчука у 1801-1803 рр. В. В. Тимофієнко реконструював загальний вигляд будинку в комплексі з корпусами торговельних рядів. В.В. Вечерський так описує цей об'єкт: «Це була прямокутна в плані симетрична двоповерхова будівля з масивною вежею над центральною частиною. Головні і тильні фасади були цілком тотожними. По осі був арковий наскрізний прохід. Перший поверх займали торговельні приміщення, оперезані рустованою аркадою. На другому поверсі містилися службові приміщення Міської Думи й суду, зал засідань, кімнати Магістрату й кімната-сейф міської скарбниці. У триярусній вежі, увінчаній сферичною банею, також містилися службові приміщення. Головними акцентами поздовжніх фасадів були шестиколонні портики іонічного ордера, поставлені на аркади й увінчані трикутними фронтонами. Причілки будівлі були вирішені колонними лоджіями, також на аркадах, але без фронтонів»[28].

Слід відзначити, що у розвідках, присвячених архітектурній спадщині кінця XVIII - першої половини XIX століття, Антона Івановича Карташевського репрезентують як «відомого українського архітектора». Але у творчій біографії архітектора й до сьогодні залишається багато «білих плям». Втім, окреслені «знаки питання» розширюють дослідницькі можливості у вивченні соціокультурних процесів означеного періоду, актуалізуючи, зокрема, аналіз комунікативних мереж у середовищі інтелектуальної еліти України кінця XVIII - першої половини XIX століття.

1. Карнабед А. Талановитий зодчий // Комсомолец Чернігівщини.- 1962.- 12 серпня. - С. 3.
2. Карнабед А. Чи бути Чернігову туристичною Меккою?// Відлуння віків.- 2004.- № 1.- С.26-30; Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років// Відлуння віків.- 2004.- № 2.- С.102-105; Морозов О. Міський магістрат - невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина// Відлуння віків.- 2004.- № 1.- С.61-64; Морозов О. Грецькі храми в Ніжині// Греки в Ніжині.- Вип. 2.- Ніжин, 2000.- С. 159-180; Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст.- будівничі Ніжина// Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України № 1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8)/ Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.- Ніжин, 2007.- С. 126-133; Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.- К.: НДІТІАМ, 2002.- 592с.- С. 117, 119, 157, 207.
3. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть. Біографічний довідник.- К.: НДІТІАМ, 1999.- С. 174-175.
4. Записки В.И. Ярославского// Киевская старина.- 1887.- № 9.- С.134
5. Там само.- С. 135.
6. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии: Поповская академия// Харьковский сборник: Лит.-науч. прилож. к Харьковскому календарю на 1888 г. - X., 1888.-

Вып. 2.- С.100-112; Айзеншток І.Я. О. Паліцин: 3 культурного минулого Слобожанщини// Записки історико-філологічного відділу Укр. АН.- 1927.- Кн. 13-14.- С. 57-69; Романов П. Почесний член Харківського університету// Вечірній Харків.- 1981.- № 182 (8 серпня).- С. 3 та інш.

7. Карташевские // Русский биографический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. - М.: Эксмо, 2007. - 928 с. - С.444.

8. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - К.: Либідь, 1993. - С.70.

9. Словарь русских фамилий// Академик/ http://dic.academic.ru/dic_nsf/lastnames/5338.

10. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб, 1901. - Т.1. - Ч.2. - С.228-229.

11. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Новый, неизданный том фамилий Харьковской губернии, собранный на основе фондов Государственного архива Харьковской области// Всероссийское генеалогическое древо [/http://fonim.vgd.ni/4/19512/0.htm](http://fonim.vgd.ni/4/19512/0.htm)

12. Лосиевский И. Русская лира с Украины. Русские писатели Украины первой четверти XIX века.- Харьков: «ОКО», 1993.- 222 с.- С. 17-18.

13. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф.179, оп. 1-а, од.зб. 57.

14. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХУШ - початку ХХ століть. Біографічний довідник.- К.: НДІТІАМ, 1999.- С. 174-175.

15. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.- К.: НДІТІАМ, 2002.- 592с.- С. 117.

16. Там само.- С. 117, 119.

17. Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років// Відлуння віків.- 2004.- № 2 .- С.102.

18. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХУШ - початку ХХ століть. Біографічний довідник.- К.: НДІТІАМ, 1999.- С. 174- 175.

19. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 100, 15 арк.

20. По отзыву Губернского Архитектора Карташевского о выдаче ему суммы в пособие на постройку дома из суммы на этот предмет Высочайше дарованных (от 11 января 1806 г.).- ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 240, 4 арк.

21. Тимофієнко В. Зодчі України кінця ХУШ - початку ХХ століть. Біографічний довідник.- К.: НДІТІАМ, 1999.- С. 174- 175.

22. Див.: ДАЧО, ф.179, оп.1-а, спр. За 1799-1811 рр.

23. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 197, 35 арк., Арк. 1, 5

24. ЦДІА у СПб, ф. 1488, оп. 4, спр. 986/ Цит. за: Морозов О. Міський магістрат - невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина// Відлуння віків.- 2004.- № 1 .- С. 64

25. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.- К.: НДІТІАМ, 2002.- 592с.- С. 157.

26. Там само

27. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині// Греки в Ніжині.- Вип. 2.- Ніжин, 2000.- С. 159-180.

28. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.- К.: НДІТІАМ, 2002.- 592с.- С. 207-208.

Статья посвящена жизни и творчеству черниговского губернского архитектора Антона Ивановича Карташевского.

This article is devoted to life and creative work of the Chernigiv provincial architect Anton Ivanovich Kartashevskiy